

GIJTR

Global Initiative for Justice
Truth & Reconciliation

PAKETA E MJETEVE TË VETËVLERËSIMIT:

Analizimi i sfidave dhe mundësive për ofrimin e mbështetjes holistike për të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin (DHSLK)

DOKUMENTI I INKUADRIMIT

1. Vështrim i përgjithshëm

Ky dokument shoqëron **paketën e mjeteve të vetëvlerësimit** të dhunës seksuale të lidhur me konfliktin të Nismës Globale për Drejtësi, të Vërtetën dhe Pajtimin (GIJTR).

Paketa e mjeteve të vetëvlerësimit u ofron organizatave të shoqërisë civile dhe rrjeteve të të mbijetuarve mjetet për të analizuar se sa efektivisht po plotësohen nevojat holistike të të mbijetuarve në lidhje me të vërtetën, drejtësinë dhe shërimin në kontekstin e tyre dhe për ta përdorur këtë analizë për të informuar strategjitë, aktivitetet dhe programin e tyre në të ardhmen. Duke pranuar se të mbijetuarit kanë nevoja dhe prioritete të ndryshme dhe të ndërlydhura në lidhje me të vërtetën, drejtësinë dhe shërimin, paketa e mjeteve të vlerësimit u ofron organizatave një kuadër për të marrë në konsideratë nevojat e tanishme dhe afatgjata të të mbijetuarve dhe se si këto nevoja mund të ndryshojnë me kalimin e kohës.

Bazuar në përvojën e GIJTR-së në mbështetjen e komuniteteve të dala nga konflikti gjatë dekadës së fundit, paketa e mjeteve trajton temën e mbështetjes gjithëpërfshirëse për të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin (DhSLK) përmes një objektivit të drejtësisë tranzicionale, duke marrë parasysh nevojat e të mbijetuarve për të vërtetën, drejtësinë, dëmshpërblimin, mospërsëritjen dhe kujtesën. Duke pranuar se organizatat e shoqërisë civile dhe rrjetet e të mbijetuarve që përdorin paketën e mjeteve të vetëvlerësimit mund të kenë shkallë të ndryshme njohjeje me proceset dhe fjalorin e drejtësisë tranzicionale, qëllimi i këtij dokumenti është të eksplorojë konceptet e drejtësisë tranzicionale—nga këndvështrimi dhe përvoja e GIJTR-së—dhe të ofrojë përkufizime për fjalët kyçe dhe idetë që shfaqen në të gjithë paketën e mjeteve të vetëvlerësimit. Meqenëse shpesh duhen shumë dekada për të krijuar mekanizma formalë të drejtësisë tranzicionale,

për shkak të varësisë së tyre nga vullneti politik, janë përfshirë shembuj nga nismat formale dhe joformale të drejtësisë tranzicionale në një gamë të gjerë kontekstesh.

2. Hyrje në qasjen e GIJTR-së për të mbështetur të mbijetuarit e dhunës seksuale të lidhur me konfliktin

DhSLK-ja është një formë e dhunës me bazë gjinore që rrjedh drejtpërdrejt ose tërthorazi nga konflikti që kryhet kundër një individi ose grupi në bazë të seksit ose gjinisë së tyre. E përkufizuar nga Organizata e Kombeve të Bashkuara (OKB) si "përdhunim, skllavëri seksuale, prostitucion i detyruar, shtatzëni e detyruar, abort i detyruar, sterilizim i detyruar, martesë e detyruar dhe çdo formë tjetër e dhunës seksuale me peshë të krahasueshme që ushtrohet kundër grave, burrave, vajzave ose djemve",¹ DhSLK-ja është endemike në zonat e prekura nga konflikti dhe krizat humanitare.

Faktorët nxitës dhe format e DhSLK-së ndryshojnë në zonat e prekura: në disa kontekste, ajo përdoret nga palët në konflikt për të ndjekur objektiva strategjike, ushtarake ose organizative; në të tjerat, rrezimi i sundimit të ligjit dhe sistemeve mbrojtëse krijojnë një mjedis ku autorët (jo domosdoshmërisht palët në konflikt) mund të kryejnë më lehtë akte oportuniste abuzimi.

Gratë dhe vajzat janë të prekura në mënyrë disproporcionale nga DhSLK-ja si një formë e dhunës e bazuar në pabarazinë gjinore; në raportin vjetor të Sekretarit të Përgjithshëm të OKB-së për këtë çështje për vitin 2022, gratë dhe vajzat përbënin më shumë se 94% të rasteve të raportuara. Hulumtimet që dokumentojnë prevalencën e DhSLK-së ndaj meshkujve janë jashtëzakonisht të kufizuara, por studimet tregojnë se edhe ky fenomen është i përhapur. Për shembull, një anketë grumbulluese e rastësishme tërthore e bazuar në popullsi, e kryer në Liberi në vitin 2008, zbuloi se 32,6% e ish-luftëtarëve meshkuj kishin përjetuar dhunë seksuale. Përafërsisht një e treta e ish-luftëtarëve meshkuj të rritur u zbulua se kishin përjetuar dhunë seksuale krahasuar me vetëm rreth 7% të meshkujve që nuk ishin përfshirë në luftime; Ushtarët ose rebelët u raportuan se ishin përgjegjës për shumicën e dhunës seksuale që u krye ndaj meshkujve liberianë (luftëtarë dhe jo luftëtarë).² Hulumtimet vlerësojnë se 9-21% e meshkujve përjetuan një formë të DhSLK-së gjatë luftës civile etnike në Sri-Lanka.³

Nisma Globale për Drejtësi, të Vërtetën dhe Pajtimin

Në vitin 2014, Koalicioni Ndërkombëtar i Vendeve të Ndërgjegjës (ICSC) nisi Nismën Globale për Drejtësi, të Vërtetën dhe Pajtimin (GIJTR), një konsorcium prej nëntë organizatash ndërkombëtare të fokusuar në ofrimin e qasjeve holistike, integruese dhe shumëdisiplinare për çështjet e së vërtetës, drejtësisë dhe pajtimit. GIJTR-ja punon kryesisht me popullatat vendore, organizatat e shoqërisë civile, të mbijetuarit dhe qeveritë për të zhvilluar qasje të drejtësisë tranzicionale që janë të fokusuar te viktimat, janë bashkëpunuese dhe mbështesin dinjitetin, respektin, përfshirjen dhe transparencën në shoqëritë që dalin nga konfliktet ose periudhat e sundimit autoritar. Që nga themelimi i saj, GIJTR ka angazhuar 801 organizata vendore të shoqërisë civile; 78 shtete; 43 botime; ka grumbulluar mbi 8000 rrëfime të shkeljeve të të drejtave të njeriut; dhe ka mbështetur 588 organizata të shoqërisë civile që merren me shkeljet e të drejtave të njeriut.

Për më shumë informacion, ju lutemi vizitoni faqen gijtr.org.

GIJTR
Global Initiative for Justice
Truth & Reconciliation

Për individët e të gjitha prejardhjeve gjinore, pengesat në raportim—duke përfshirë stigmën, mekanizmat e pasigurt të raportimit, normat e dëmshme sociale që çojnë në faljen ose tolerimin e dhunës seksuale brenda institucioneve, çështjet e aksesit fizik në shërbime dhe frikën e hakmarrjes nga autorët, familja ose komuniteti—çojnë në nën-raportim ose mungesë raportimi përmes kanaleve formale.

Përveç kësaj, ka sfida specifike që pengojnë burrat, djemtë dhe njerëzit me orientime të ndryshme seksuale, identitet gjinor, shprehje gjinore dhe karakteristika seksuale (SOGIESC) nga raportimi, duke përfshirë strukturat ligjore që nuk i njohin ata si viktime dhe/ose mund t'i kriminalizojnë ata për denoncim të krimeve të dhunës seksuale. Prandaj, shifrat e prevalencës duhet të supozohen të jenë të përafërta, dhe numri i vërtetë i viktimave të DhSLK-së ka të ngjarë të jetë shumë më i lartë.

Ndikimi i vazhdueshëm i DhSLK-së mbi të mbijetuarit individualë dhe komunitetet e tyre kërkon një përgjigje shumësektoriale dhe shumëdisiplinore, duke përfshirë mbështetjen psikologjike, mjekësore, socio-ekonomike dhe ligjore. Ligji për të drejtat e njeriut njeherë se ata që pësojnë shkelje të rënda të të drejtave të njeriut kanë të drejtën për trajtim psikosocial dhe masa të tjera lehtësuese,⁴ dhe shtetet mbajnë përgjegjësi për plotësimin e nevojave urgjente dhe afatgjata të të mbijetuarve. Megjithatë, në realitet, shumë të mbijetuar anembanë botës sot luftojnë për të patur akses edhe në kujdesin më bazë, pa përmendur ndihmën e qëndrueshme që kërkohet për t'u riintegruar në komunitetet e tyre dhe për të rindërtuar jetën e tyre.

Të mbijetuarit duhet të jenë në gjendje të kërkojnë drejtësi si pjesë e një reagimi gjithëpërfshirës ndaj DhSLK-së. Mënyra se si të mbijetuarit zgjedhin ta përkufizojnë drejtësinë ndryshon nga shteti në shtet, nga krahina në krahinë dhe nga një i mbijetuar te tjetri. Për disa, kjo mund të kërkojë njohjen zyrtare dhe publike të vuajtjeve të tyre ose fokusimin në kthimin në shtëpi dhe riintegrimin në komunitetin e tyre. Për të tjerët, mund të gjendet në dhënien e ndihmës financiare, ose në vënien para përgjegjësive të autorëve të tyre në një gjykatë.

Gjatë dekadave të fundit, është bërë përparim i rëndësishëm në dënimin e autorëve të DhSLK-së në gjykatat dhe gjykatat ndërkombëtare, hibride dhe kombëtare në mbarë botën. Megjithatë, përgjegjësia për DhSLK-në mbetet kryesisht e pakapshme, me shumë të mbijetuar të detyruar t'i fshehin përvojat e tyre për shkak të turpimit të pamërituar, stigmës dhe frikës nga mosndëshkimi, ndërsa autorët e tyre mbeten në poste në pushtet. Jo vetëm që shkalla e dënimit është shumë e ulët, por të mbijetuarit shpesh dëmtohen dhe ri-traumatizohen në procesin e kërkimit të përgjegjësive për shkak të mungesës së protokolleve me fokus të të mbijetuarit dhe sistemeve të drejtësisë penale që zvogëlojnë prioritetin e nevojat e tyre.⁵

Puna e GIJTR-së bazohet në besimin se, në vendet që pajtohen me të kaluarën e dhunshme, paqja e qëndrueshme nuk mund të arrihet nëse të gjithë anëtarët e një shoqërie—veçanërisht grupet e marginalizuara si gratë, pakicat dhe të mbijetuarit e konfliktit—nuk janë në gjendje të luajnë një rol kyç në rindërtimin e shtetet e tyre. Ndërsa disa procese të drejtësisë tranzicionale kanë dështuar në përfshirjen aktive të këtyre zërave kyç, duke preferuar në vend të kësaj procedura nga lart-poshtë që u japin përparësi përvojave dhe mendimeve të atyre në pushtet, puna e GIJTR-së përqendron njohuritë dhe përvojat e të mbijetuarve dhe organizatave të shoqërisë civile në komunitetet e prekura drejtpërdrejt nga konflikti, duke u dhënë atyre trajnime dhe mjete për të ndjekur të vërtetën, drejtësinë dhe dëmshpërblimin përmes një game të gjerë mekanizmash formalë dhe joformalë.

Me këtë sfond, GIJTR ka prioritzuar mbështetjen për të mbijetuarit e DhSLK-së përgjatë programit të saj. Nga puna me të mbijetuarit e mizorive të Daesh-it në Lindjen e Mesme deri te zhvillimi i paketës së mjeteve të Trajnimit të Trajnerëve për praktikuesit e të drejtave të njeriut mbi tema të tilla si nevojat unike të riintegrimin të fëmijëve të lindur nga DhSLK-ja, GIJTR u është përgjigjur nevojave urgjente dhe afatgjatë të të mbijetuarit përmes një sërë nismash të drejtësisë tranzicionale.

Në **Bangladesh**, ku afro një milion anëtarë të komunitetit Rohingya tani jetojnë në mërgim pasi u larguan nga persekutimi i ushtrisë së Mianmarit, partnerët e GIJTR-së kanë identifikuar dhe trajnuar udhëheqëse femra për të dokumentuar shkeljet e të drejtave të njeriut në përgatitje për misionet e dokumentimit të udhëhequra nga komuniteti. Ndërsa të dhënat për dhunën seksuale pas grushtit të shtetit ushtarak janë të kufizuara, në raportin e tij të vitit 2018 drejtuar Këshillit të të Drejtave të Njeriut të OKB-së, Misioni i Pavarur Ndërkombëtar Faktmbledhës në Mianmar dokumentoi qindra raste të përdhunimit të grave dhe vajzave Rohingya, përdhunimit në grup dhe/ose nënshtrimin të formave të tjera të dhunës seksuale në shtetin Rakhine gjatë "operacioneve të spastrimit" të ushtrisë në 2016 dhe 2017. Shumica e refugjatëve Rohingya që tani jetojnë në Bangladesh janë gra dhe fëmijë ku më shumë se 40% nën moshën 12 vjeç. Aty ku agjencitë e tjera ndërkombëtare kanë ndërmarrë nisma dokumentimi me komunitetin Rohingya, ato në përgjithësi e kanë bërë këtë me aktivistët vendas që punojnë vetëm si përkthyes ose "ndërmjetës". Megjithatë, përvoja e GIJTR-së ka treguar se trajnimi i dokumentuesve nga brenda komunitetit për të udhëhequr këto përpjekje është një qasje shumë më efektive. Ndryshe nga përpjekjet ndërkombëtare, skemat e dokumentimit të shoqërisë civile të udhëhequra dhe të koordinuara në nivel vendor mund të krijojnë besim midis të mbijetuarve, të arrijnë komunitete jashtë fushës së përpjekjeve të udhëhequra nga organizata të jashtme ndërkombëtare dhe të hedhin bazat për proceset e ardhshme të drejtësisë tranzicionale. Duke qenë se gratë dhe vajzat kanë më shumë gjasa të ndajnë përvojat e tyre të shkeljeve me lehtësueset femra, për shkak të tabuve kulturore rreth diskutimit të dhunës seksuale, trajnimi i udhëheqësve femra në dokumentim ka qenë thelbësor për mbledhjen dhe ruajtjen e tregimeve të tyre.

Në **Ukrainë**- ku organizatat me pak përvojë të mëparshme në mbledhjen dhe përpunimin e provave të DhSLK-së tani janë nën presion të madh për të ndërmarrë këtë punë në përputhje me standardet ndërkombëtare—pas pushtimit në shkallë të gjerë nga Rusia në shkurt 2022, partnerët e GIJTR-së kanë përdorur një qasje të ngjashme, duke ofruar trajnime dhe mbështetje psikosociale për dokumentuesit e shoqërisë civile. Në një kontekst ku shumë të mbijetuar kanë frikë të flasin për shkak të stigmës, puna e organizatave ukrainase, të cilat janë në gjendje të përsërisin misione në të njëjtat vendbanime për të ndërtuar gradualisht besimin e dëshmitarëve dhe të mbijetuarve me kalimin e kohës, është kritike në zbulimin e këtyre krimeve referimi i të mbijetuarve të shërbimet mbështetëse dhe kontributi në përpjekjet e llogaridhënies.

Në **Gambia**, gratë u përjashtuan kryesisht nga ofrimi i të dhënave gjatë konsultimeve të shtetit, të cilat i paraprinë nisjes së Komisionit të së Vërtetës, Pajtimit dhe Dëmshtëpërblimeve në këtë shtet në vitin 2018. Pasi filloi, Komisioni dështoi të vinte në dispozicion hapësira të sigurta për gratë për të dhënë dëshmi, pavarësisht nga një sasi e madhe e provave mbi nevojën për të ofruar anonimitet dhe privatësi për gratë që ishin abuzuar ose traumatizuar për t'i mundësuar ato të merrnin pjesë të sigurta në proceset e llogaridhënies. Përvoja e GIJTR-së tregon nevojën për të përfshirë grupet e margjinalizuara, duke përfshirë gratë, në proceset e drejtësisë tranzicionale, sepse nëse ato nuk janë pjesë e zhvillimit të këtyre proceseve, ato nuk janë në pozicion të mirë dhe nuk kanë asnjë investim domethënës për të ecur përpara. Duke iu përgjigjur kësaj nevojë urgjente në Gambia, GIJTR punoi me partnerin vendas Women in Liberation and Leadership për të zhvilluar "qarqe dëgjimi" vetëm për gratë gjatë një periudhe trevjeçare, duke i përpiluar gjetjet dhe rekomandimet në një raport. Raporti, i cili u prit pozitivisht nga Ministria e Drejtësisë së Gambias, arriti në përfundimin se në mënyrë që Komisioni i së Vërtetës, Pajtimit dhe Dëmshtëpërblimeve të ofrojë drejtësi për gratë dhe vajzat gambiane, ai duhet të pranojë dhe adresojë shkaqet rrënjësore të dhunës seksuale dhe të dhunës me bazë gjinore në shoqërinë gambiane, e cila ekzistonte shumë kohë përpara diktaturës dhe vazhdon edhe sot.

Në vitin 2016, partnerët e GIJTR themeluan **Akademinë e Drejtësisë Tranzicionale të Lindjes së Mesme dhe Afrikës së Veriut (MENA)** për t'u ofruar të mbijetuarve, aktivistëve dhe akademikëve aftësitë dhe fondet për të hartuar dhe zbatuar programe të drejtësisë tranzicionale në komunitetet e tyre vendore për të rritur ndërgjegjësimin për konceptet e drejtësisë tranzicionale dhe për t'u siguruar që këto procese t'u përgjigjen

nevojave të të mbijetuarve. Përmes Akademisë, GIJTR ofron mbështetje teknike dhe financiare për një sërë praktikantësh që punojnë me të mbijetuarit e shkeljeve të të drejtave të njeriut në rajonin e MENA-s, duke përfshirë një partner vendas që zhvilloi seminare me gratë siriane që ishin ish-të burgosura, për të rritur të kuptuarit e tyre për lloje të ndryshme të dokumentimit, si mund të përdoren provat që ato ofruan për qëllime drejtësie dhe shërimi, si dhe të drejtat e tyre kur ato përfshihen në këto procese. Ndërhyrjet e pjesëmarrësve shprehën nevojën e seminareve, të cilat ndihmuan në nxitjen e një ndjenje më të madhe për të ndikuar midis grave që morën pjesë.

Pas Masakrës së Stadiumit të vitit 2009 në **Guine**, gjatë së cilës u vranë të paktën 150 civilë dhe dhjetëra gra dhe vajza u sulmuan seksualisht, GIJTR punoi me partnerin Guineas, Shoqatën e Viktimave, Prindërve dhe Miqve të Masakrës së 28 Shtatorit (AVIPA) gjatë një periudhe gjashtëvjeçare për të ndërtuar kapacitetet e tyre për një sërë temash të lidhura me drejtësinë tranzicionale, duke përfshirë pjesëmarrjen në thënien e të vërtetës, shëndetin mendor dhe mbështetjen psikosociale, përkujtimin, drejtësinë gjinore dhe parandalimin e mizorive. AVIPA, me mbështetjen e GIJTR-së, ka krijuar grupe të mbështetjes psikosociale për të mbijetuarit e DhSLK-së, i ka angazhuar ata në seminare të bazuara në arte të "hartëzimit të trupit" dhe aktivitete ndërgjegjësuese, ka mbështetur së bashku me ta fillimin e Gjqyt të Masakrës së Stadiumit të nisur së fundi dhe ka krijuar një linjë telefonike që lejon gratë dhe vajzat të raportojnë ndodhi të vazhdueshme të dhunës seksuale dhe të dhunës me bazë gjinore dhe të marrin referime për shërbime mbështetëse psikosociale, mjekësore dhe ligjore.

Së fundi, për të ndarë mësimet e nxjerra nga këto dhe kontekste të tjera, GIJTR ka krijuar **paketa mjetesh dhe burime** të shumta që përcaktojnë qasjet holistike, me fokus te të mbijetuarit për të mbështetur të mbijetuarit e DhSLK-së përmes mekanizmave formalë dhe joformalë të drejtësisë tranzicionale. Këto përfshijnë "E vërteta, Buka dhe Çaji: Një paketë mjetesh për riintegrimin e grave të mbijetuara të dhunës seksuale të lidhura me konfliktin dhe fëmijëve të lindur nga lufta", një paketë mjetesh për hartëzimin e trupit, e fokusuar në rritjen e ndërgjegjësimit për historitë e të mbijetuarve dhe ndarjen e strategjive të përkrahjes të bazuara në të drejtat, dhe një paketë mjetesh për gratë dhe drejtësinë tranzicionale që ndan rekomandimet nga organizatat bazë të udhëhequra nga gratë për përfshirje kuptimplotë të grave në proceset e drejtësisë tranzicionale.

3. Termat kyçe

Viktimë, i/e mbijetuar: Kjo paketë mjetesh përdor si "viktimë" ashtu dhe "i/e mbijetuar" për t'iu referuar individëve që kanë përjetuar DhSLK, duke pranuar se konteksti në të cilin përdoren këto terma mund të ndryshojë dhe se nëse një individ identifikohet si "viktimë" ose "i/e mbijetuar" varet kryesisht në preferencën dhe vetëidentifikimin e tyre. Termi "viktimë" përdoret shpesh në lidhje me incidentin e viktimizimit dhe kontekstin ligjor dhe për të pasqyruar realitetin thellësisht fatkeq që jo të gjitha viktimat e DhSLK-së u mbijetojnë krimeve. Termi "i/e mbijetuar" thekson qëndrueshmërinë dhe fuqizimin e individëve që kanë pësuar dhunë seksuale, është më i zakonshëm në sektorët e mbështetjes psikologjike dhe sociale, dhe për këtë arsye përdoret më shpesh në këtë paketë mjetesh.

Qasja me fokus të mbijetuarit: Një qasje me fokus të mbijetuarit nënkupton njohjen dhe priorizimin e të drejtave, nevojave, përparësive dhe kapaciteteve të personit që ka përjetuar DhSLK. Kjo qasje krijon një mjedis mbështetës, siguron siguri dhe dinjitet për të promovuar shërimin e një të mbijetuarit dhe përforcon aftësinë e të mbijetuarit për të marrë vendime për ndërhyrjet e mundshme.

“

Pati organizata dhe individë që mblodhën historitë tona dhe na anketuan pa na thënë, qoftë edhe një herë, pse po e mblidhnin atë informacion.

”

Qasja e informuar për traumën: Trauma është rezultat i një ngjarjeje, një seri ngjarjesh ose një grupi rrethanash që përjetohen nga një individ si të dëmshme ose kërcënuese për jetën. Megjithëse është unike për individin, përgjithësisht, përvoja e traumës mund të shkaktojë efekte negative afatgjata, duke kufizuar aftësinë për të funksionuar dhe për të arritur mirëqenien mendore, fizike, sociale, emocionale dhe/ose shpirtërore. Një qasje e informuar për traumën synon të rrisë ndërgjegjësimin e praktikuesve se si trauma mund të ndikojë negativisht tek individët dhe komunitetet dhe aftësinë e tyre për t'u ndier të sigurt ose për të zhvilluar marrëdhënie besimi me shërbimet mbështetëse dhe stafin e tyre.

Qasja e ndjeshme gjinore: Një qasje e ndjeshme gjinore përfshin respektimin e dinjitetit të çdo të mbijetuarit dhe ndjenjën e identitetit personal, duke marrë parasysh ndikimin e gjinisë në përvojat e të mbijetuarve, duke krijuar hapësirë për të mbijetuarit dhe krimet e përjashtuara historikisht dhe duke njohur gamën e gjerë të mënyrave në të cilat individë të ndryshëm preken nga konflikti dhe dhunën si rezultat i identitetit të tyre gjinor.

Rrjetet e të mbijetuarve: Këto janë rrjete që janë ndërtuar për të krijuar solidaritet midis të mbijetuarve duke ofruar një hapësirë për shkëmbim dhe ndihmë reciproke. Rrjetet e të mbijetuarve mund t'i ndihmojnë të mbijetuarit të kenë akses në kujdesin për të cilin kanë nevojë, të ndajnë kujtime të përbashkëta rreth përvojave të tyre dhe të avancojnë prioritetet e tyre të përbashkëta duke zhvilluar fushata përkrahjeje dhe ndërgjegjësimi.

Organizatrat e shoqërisë civile: Të drejtuara nga njerëz me një interes të përbashkët, këto grupe jofitimprurëse qytetarësh dhe vullnetarësh organizohen në nivel vendor, kombëtar ose ndërkombëtar dhe kryejnë një sërë shërbimesh dhe funksionesh humanitare, sjellin shqetësimet e qytetarëve te qeveritë, monitorojnë politikën dhe inkurajojnë pjesëmarrjen politike brenda komuniteteve të tyre.

Drejtësia dhe llogaridhënia: Kjo u referohet mënyrave të llogaridhënies, rivendosjes dhe gëzimit të plotë të të drejtave të njeriut nga individët që kanë qenë viktimë e një krimi. Drejtësia mund të marrë forma të ndryshme dhe të realizohet përmes mjeteve të ndryshme, duke përfshirë mekanizmat e drejtësisë tranzicionale, si dhe tregimin e së vërtetës, përkujtimin, dëmtshpërblimin, mjetet juridike efektive, njohjen ose ndërgjegjësimin e krimeve dhe shkeljeve, proceseve zyrtare civile ose penale në gjykatë, si dhe joformale dhe format tradicionale të drejtësisë.

LGBTQI+: Një shkurtim për lezbike, homoseksual, biseksual, transgjitor, interseks dhe queer, shenja plus përfaqëson njerëzit me SOGIESC të ndryshëm që identifikohen duke përdorur terma të tjerë.

4. Hyrje në konceptet e drejtësisë tranzicionale

"Drejtësia tranzicionale" është një term që përdoret për të përfshirë mekanizmat dhe proceset që synojnë adresimin e abuzimeve dhe shkeljeve që ndodhin në një shkallë të gjerë brenda një periudhe të caktuar kohore. Këto qasje u ofrojnë shoqërive që dalin nga periudha konflikti ose sundimi autoritar një mjet konstruktiv për trajtimin e trashëgimisë së shkeljeve të të drejtave të njeriut. Më e rëndësishmja, drejtësia tranzicionale duhet të jetë një proces me fokus te të mbijetuarit që i jep përparësi korigjimit dhe njohjes si për individët ashtu edhe për shoqërinë në tërësi. Qëllimi i saj përfundimtar është krijimi i një shoqërie të drejtë, dinjitoze dhe të pajtueshme. Ndërsa është e rrënjësuar në parimet e drejtësisë dhe të drejtave të njeriut, drejtësia tranzicionale, si praktikë, fokusohet në mënyrë unike në riparimin e strukturës më të gjerë shoqërore që është rrënuar me kalimin e kohës për shkak të dhunës dhe shtypjes.

Proceset e drejtësisë tranzicionale që mbështesin trajtimin e shkeljeve të të drejtave të njeriut dhe krimeve të mizorive masive kërkojnë një kombinim unik dhe specifik mekanizmash për të promovuar paqen afatgjatë, të drejtë dhe të qëndrueshme. Këto mekanizma shpesh ndahen në pesë shtyllat e drejtësisë tranzicionale: e vërteta, drejtësia, dëmshpërblimet, garancia e mospërsëritjes dhe përkujtimi. Këto pesë shtylla janë reciprokisht mbështetëse, pasi secila ndihmon të tjerat të ofrojnë një proces holistik që mbështet pajtimin, parandalon përsëritjen e dhunës dhe siguron përgjegjësi për të mbijetuarit dhe viktimat.

Më poshtë janë mekanizmat mbështetës më të zakonshëm që korrespondojnë me pesë shtyllat e drejtësisë tranzicionale:

E vërteta. Njohja dhe dokumentimi i shkeljeve të ndodhura janë të rëndësishme si në nivel individual për viktimat dhe të mbijetuarit ashtu edhe në një nivel më të gjerë shoqëror për të shmangur mohimin ose përsëritjen e shkeljeve.

Nismat për të treguar të vërtetën shpesh përfshijnë krijimin e komisioneve të specializuara të së vërtetës ose programeve mbarëkombëtare të tregimit të së vërtetës, të projektuara për të funksionuar në sistemin gjyqësor për të zbuluar informacione rreth natyrës së shkeljeve të të drejtave të njeriut të kryera, për të adresuar shkaqet rrënjësore të konfliktit, për të ofruar një hapësirë për të mbijetuarit për të ndarë përvojat e tyre dhe për të bërë rekomandime për tejkalimin e shkeljeve të përhapura të të drejtave të njeriut.

Drejtësia. Kjo përfshin identifikimin dhe ndjekjen penale të autorëve të shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut dhe krimeve ndërkombëtare. Megjithëse është një formë ndëshkimi, "drejtësia" në këtë kuptim është gjithashtu një njohje e mëtejshme e shkeljeve të përjetuara nga viktimat dhe të mbijetuarit dhe mund të shërbejë si një parandalues për shkelje të ngjashme.

Një mekanizëm kyç këtu janë **ndjekjet penale**, të cilat përfshijnë hetimin dhe gjykimin e të akuzuarve për shkelje të rënda të të drejtave të njeriut në një gjykatë. Këto mund të zhvillohen në gjykata vendase, ndërkombëtare, hibride ose të përziera që përfshijnë pjesëmarrjen e palëve vendase dhe të huaja.

Dëmshpërblimet. Një proces kyç ndreqës, dëmshpërblimet mund të marrin forma të ndryshme dëmshpërblimi, duke përfshirë kthimin, shpërblimin dhe rehabilitimin e ofruar për individët dhe grupet. Kjo mund të ndodhë nëpërmjet dëmshpërblimeve materiale dhe simbolike, të cilat veprojnë si një njohje konkrete se është pësuar dëm dhe se ka ndodhur një përpjekje për të korrigjuar atë. Në një nivel më të gjerë shoqëror, dëmshpërblimet mund të krijojnë empati për viktimat dhe të mbijetuarit.

Dëmshpërblimet mund të përfshijnë programe përfitimesh materiale dhe simbolike, të administruara nën autoritetet gjyqësore dhe administrative, për viktimat e shkeljeve të të drejtave të njeriut, të krijuara për të trajtuar pasojat afatgjata të dhunës ose abuzimit që kanë pësuar. Këto përfitime mund të përfshijnë, por nuk kufizohen vetëm me, ndihmën financiare, kthimin e pronës së humbur ose të vjedhur, ofrimin e kujdesit shëndetësor ose shërbimeve psikosociale, krijimin e programeve arsimore dhe/ose të mbështetjes për jetesën, kërkimi i ndjesës zyrtare dhe ndërtimin e përkujtimeve apo muzeve.

Garancia e mospërsëritjes. Kjo i referohet reformimit të ligjeve dhe institucioneve që ishin ose palë në mizoritë e mëparshme ose bënë përpjekje të pamjaftueshme në adresimin dhe parandalimin e mizorive.

Reformat institucionale janë krijuar për të trajtuar modelet e abuzimit ose korrupsionit sistematik brenda institucioneve themelore të një kombi, si forca e policisë, sistemi gjyqësor, degët qeverisëse dhe ushtria. Këto reforma mund të përfshijnë largimin e individëve të akuzuar për shkelje të të drejtave të njeriut, synojnë të rindërtojnë një ndjenjë besimi midis publikut të gjerë në institucionet qendrore të një vendi dhe të promovojnë një kulturë përgjegjshmërie midis njerëzve që punojnë në vetë institucionet. Këto reforma demonstrojnë një angazhim për mospërsëritje.

Përkujtimi. Këto janë proceset përmes të cilave kujtesa përjetësohet. Përkujtimoret dhe nismat e kujtesës mund të marrin një larmi formash dhe shpesh kërkojnë të njohin viktimat dhe të kontribuojnë në një proces më të gjerë të promovimit të pajtimit dhe kohezionit social.

Përpjekjet e përkujtimit mund të përfshijnë një formë simbolike të njohjes së viktimave, edukimin e publikut të gjerë dhe brezave të ardhshëm për shkeljet e të drejtave të njeriut në të kaluarën dhe ruajtjen e kujtesës për të rritur ndërgjegjen morale dhe për të parandaluar përsëritjen e mizorive në të ardhmen. Përkujtimoret dhe muzetë shpesh ofrojnë mundësi për anëtarët e komuniteteve të ndryshme për të shprehur të vërtetat e ndryshme që përfshijnë përvojat e tyre të konfliktit.

Qasjet formale dhe joformale ndaj drejtësisë tranzicionale

Brenda kornizës së drejtësisë tranzicionale, ekzistojnë qasje formale dhe joformale për secilën nga pesë shtyllat.

Qasjet formale udhëhiqen nga shteti, ose një organ rajonal ose ndërkombëtar, dhe priren të përqendrohen në strategjitë e drejtësisë tranzicionale me pamje më të gjerë, të tilla si vënia para përgjegjësisë e atyre që janë përgjegjës kryesorë për mizoritë e kaluara ose caktimin e të dhënave historike në lidhje me kryerjen e shkeljeve të të drejtave të njeriut në të kaluarën, ndonjëherë me koston e pjesëmarrjes ose përfshirjes së qytetarëve të marginalizuar.

Në shumë raste, qasjet joformale në nivel vendor janë në gjendje të mbushin ose plotësojnë boshllëqet e lëna nga qasjet më formale; dhe në disa raste, pjesëmarrja në një qasje të nivelit vendor mund të jetë një hap drejt pjesëmarrjes në një qasje më formale. Qasjet joformale ose në nivel vendor mund të ndryshojnë sipas kontekstit, në përgjithësi janë më të përgjegjshme ndaj nevojave të komunitetit dhe shpesh drejtohen nga aktorë joqeveritarë, siç janë organizatat e shoqërisë civile.

Mekanizmat efektivë të drejtësisë tranzicionale kërkojnë pjesëmarrjen e një sërë aktorësh; megjithatë, në rastet kur mekanizmat formalë nuk mbështeten ose nisen nga qeveritë, organizatat e shoqërisë civile dhe rrjetet e të mbijetuarve mund të jenë nismëtare me nisma me ndikim të rëndësishëm.

Më poshtë janë disa shembuj të qasjeve formale dhe joformale brenda pesë shtyllave të drejtësisë tranzicionale:

E vërteta	<ul style="list-style-type: none"> Mekanizmat formalë mund të përfshijnë komisione të së vërtetës të miratuara nga shteti, çështje gjyqësore, organe faktmbledhëse dhe kurrikula kombëtare të arsimit. Qasjet joformale të nivelit vendor mund të përfshijnë dialogët dhe diskutimet e bazuar në komunitet, dokumentimin e historive të rrëfyera me gojë, krijimin e arkivave të komunitetit dhe fushata ndërgjegjësuese për shkeljet e të drejtave të njeriut që kanë ndodhur.
Drejtësia	<ul style="list-style-type: none"> Mekanizmat formalë mund të përfshijnë rastet përpara Gjykatës Penale Ndërkombëtare (GjPN-së), gjykatave ndërkombëtare, gjykatave hibride, prokurorive vendase dhe rastet e paraqitura nën konceptin e juridiksionit universal. Qasjet joformale në nivel vendor mund të përfshijnë proceset tradicionale të drejtësisë, të cilat janë praktika zakonore që zakonisht janë zhvilluar dhe pranuar nga komunitetet për një periudhë të gjatë kohore si një mjet për të ofruar kompensim për viktimat e shkeljeve specifike.
Dëmshpërblimet	<ul style="list-style-type: none"> Mekanizmat formalë mund të jenë simbolike përmes përkujtimit kombëtar, monumenteve ose kërkimit zyrtar të ndjesës të bërë nga shteti. Ata gjithashtu mund të jenë materiale përmes ndihmës monetare, ndihmës mjekësore, ofrimit të infrastrukturës për komunitetet dhe kthimit të tokës. Qasjet joformale në nivel vendor mund të përfshijnë bursa dhe mbështetje arsimore, programe të trajnimit profesional dhe rindërtimin e shtëpive të viktimave.
Garancitë e mospërsëritjes	<ul style="list-style-type: none"> Mekanizmat formalë mund të përfshijnë vetingun dhe lustracionin nga shteti, reformën e sektorit të sigurisë, çarmatimin, programet e çmobilizimit dhe riintegrimin dhe reformën në drejtësi. Ndërhyrjet jozyrtare në nivel vendor përfshijnë nisma për të forcuar rolin e shoqërisë civile, për t'i dhënë fund ngacmimeve të aktorëve të shoqërisë civile, fuqizimin e grave, vajzave dhe pakicave që tradicionalisht janë përjashtuar nga mbrojtja e ligjit dhe për të ofruar një tregim ose përkujtim të ngjarjeve përmes mjeteve kulturore dhe artistike.
Përkujtimi	<ul style="list-style-type: none"> Mekanizmat zyrtarë mund të përfshijnë ditët zyrtare të përkujtimit, ruajtjen e vendeve të mizorive dhe riemërtimin e hapësirave publike. Mekanizmat joformalë të nivelit vendor mund të përfshijnë përkujtime spontane, programe të historisë së rrëfimeve me gojë të komunitetit, murale dhe projekte qëndisjeje që nderojnë viktimat, ekspozita fotografike dhe dokumentarë, dhe kopshte përkujtime të komunitetit.

Për t'u përballur me pasojat e një konflikti të brendshëm të armatosur prej dekadash, **Kolumbia** ka ndërmarrë një rrugë në shkallë të gjerë drejt paqes, pajtimit dhe drejtësisë përmes zbatimit të marrëveshjes gjithëpërfshirëse të paqes të vitit 2016⁶ ndërmjet qeverisë dhe Forcave të Armatosura Revolucionare të Kolumbisë: Ushtria Popullore (FARC-EP).⁷ Procesi i paqes dhe marrëveshja pasuese u fokusuan në të drejtat e viktimave për llogaridhënie, të vërtetën dhe dëmshpërblim. Ndërkohë që viktimave u janë ofruar disa masa ndihme, zbatimi ka hasur gjithashtu në pengesa të konsiderueshme. DhSLK-ja ishte e përhapur gjatë kohëzgjatjes së konfliktit, dhe organizatat vendore të shoqërisë civile dhe mbrojtësit e viktimave kanë vënë në dukje se ajo demonstroi dështime sistematike si dhe një shtrirje të shtypjes së vazhdueshme patriarkale në jetën e grave.⁸ Përderisa ka pasur disa përparime në adresimin e DhSLK-së përmes dukshmërisë së shtuar, hetimeve dhe aktivizmit, të cilat kanë rezultuar në veprime në procesin legjislativ dhe një pjesë të vogël vendimesh, mbetet një nivel i lartë i mosndëshkimit, mungojnë masat parandaluese dhe ka nevojë për masa më të forta hetimore dhe dënime më të rrepta.⁹

Në vitin 2015, **Sri-Lanka** u zotua të ndiqte të vërtetën, drejtësinë dhe llogaridhënien në mënyrë që të siguronte dëmshpërblim për viktimat. Kjo përfshinte plane për katër procese të drejtësisë tranzicionale: një mekanizëm për kërkimin e të zhdukurve, një zyrë për dëmshpërblimet, një komision të së vërtetës dhe një mekanizëm gjyqësor. Deri më sot, vetëm dy nga katër proceset e drejtësisë tranzicionale janë themeluar—Zyra e Personave të Zhdukur dhe Zyra për Dëmshpërblimet—dhe nuk kanë marrë mbështetje të mjaftueshme.¹⁰ Kjo ka ulur ndjeshëm besimin e qytetarëve dhe viktimave në angazhimin e qeverisë ndaj objektivave të drejtësisë tranzicionale.

Bosnja dhe Hercegovina, Kosova, Maqedonia e Veriut dhe Serbia—së bashku **Ballkani Perëndimor**—janë angazhuar në nisma të ndryshme të drejtësisë tranzicionale dhe pajtimit për të trajtuar trashëgiminë e luftërave të viteve 1990 dhe ndarjet e thella që vazhdojnë. Përtej gjyqimeve të profilit të lartë të zhvilluara në Gjykatën Penale Ndërkombëtare për ish-Jugosllavinë, një sukses i madh në promovimin e pajtimit, veçanërisht në nivelin e komunitetit, ka ndodhur përmes tregimit të së vërtetës, artit dhe kulturës, përkujtimit, dialogut dhe edukimit.¹¹ Këto përpjekje flasin për rolin që shoqëria civile mund të luajë në plotësimin, thellimin dhe/ose zgjerimin e shtrirjes së një procesi zyrtar të drejtësisë tranzicionale nëpërmjet qasjeve joformale.

Në vitin 2017, diktatori Yahya Jammeh u largua **nga Gambia** dhe shteti filloi një proces të drejtësisë tranzicionale. Qeveria e sapozgjedhur krijoi një mekanizëm të reformës së sektorit të sigurisë, një komision hetimor për marrëdhëniet financiare të ish-diktatorit, Komisionin e Rishikimit të Kushtetutës dhe Komisionin e së Vërtetës, Pajtimit dhe Dëmshpërblimeve. Ndërkohë që është bërë përparim, një sërë çështjesh të rëndësishme, si siguria e pjesëmarrëseve femra, i kanë sfiduar proceset.

Kenia përjetoi dhunë të konsiderueshme paszgjedhore në vitet 2007-2008 që përfshinte mes krimeve të tjera edhe dhunën seksuale. Disa përpjekje për drejtësinë tranzicionale premtuan njëfarë përgjegjësie për dhunën. Këto përpjekje përfshinin një Komision për të Vërtetën dhe Pajtimin (2008–2013), procedime para Gjykatës Penale Ndërkombëtare, GjPN-së, (2010–2015), një kërkim ndjese zyrtare nga Presidenti Kenyatta dhe premtimin e një Fondi për Drejtësi Rindërtuese (2015) për të ofruar dëmshpërblime. Megjithatë, rezultatet e Komisionit të së Vërtetës dhe Pajtitimit dhe rekomandimet e tij të shumta ngecën në Parlament, paditë nga GjPN-ja për gjashtë autorë u tërhoqën të gjitha ose nuk u vërtetuan mes akuzave për frikësim të dëshmitarëve, premtimi për dëmshpërblim nuk u realizua kurrë, dhe gjykatat kombëtare kryesisht nuk arritën të trajtojnë krimet paszgjedhore. Duke kuptuar traumën e vazhdueshme dhe vështirësitë ekonomike me të cilat përballen gratë e mbijetuara të dhunës paszgjedhore, një grup organizatash të shoqërisë civile u mbledhën për të gjetur një mënyrë për t'i mbështetur ato. Në vend që të kërkonte përgjegjësi individuale për krimet seksuale, grupi në vend të kësaj e hodhi vetë shtetin e Kenias në gjyq për dështimin për të përmbushur detyrimet e veta për të mbrojtur të drejtat e njeriut. Në vitin 2013, gjashtë gra dhe dy burra paditën qeverinë keniane për neglizhencë. Në vitin 2020, Gjykata e Lartë e Kenias e shpalli shtetin fajtor. Sipas një njoftimi për shtyp nga Mjekët për të Drejtat e Njeriut, konstatimi i gjykatës ishte se qeveria ishte përgjegjëse për një "dështim të kryerjes së hetimeve dhe ndjekjeve penale të pavarura dhe efektive të krimeve të lidhura me DhSBGj-në [dhuna seksuale dhe me bazë gjinore] gjatë dhunës paszgjedhore".¹² Ky vendim i rëndësishëm ofron një shembull premtues për të mbijetuarit e tjerë, të cilët tani mund të inkurajohen të vazhdojnë kërkimin e drejtësisë nga ana e tyre për këto krime të kaluara përmes një procesi gjyqësor. Ai gjithashtu i dërgon një mesazh policisë për nevojën e reformave për të siguruar hetimin e duhur të krimeve seksuale.

5. Reformat e sugjeruara

GIJTR-ja ka parë se shumica e ndryshimeve pozitive në lidhje me të vërtetën, drejtësinë dhe shërimin për DhSLK-në është nxitur nga përpjekjet e qëndrueshme të të mbijetuarve dhe komuniteteve që i rrethojnë ata. Në njohjen e rëndësisë së përgjegjësisë vendore për trajtimin efektiv të krimeve të DhSLK-së dhe arritjen e ndryshimeve domethënëse përmes proceseve të drejtësisë tranzicionale, në vijim jepet një seri reformash të sugjeruara që janë nxjerrë nga proceset e kaluara të drejtësisë tranzicionale. Ato synojnë të sigurojnë që proceset e drejtësisë tranzicionale të jenë vërtet të aksesueshme për të mbijetuarit e DhSLK-së, të adresojnë nevojat specifike të të mbijetuarve të DhSLK-së dhe të synojnë shkaqet rrënjësore të DhSLK-së. Këto sugjerime për reforma mund të konsiderohen si një grumbullim mësimesh të nxjerra nga proceset e kaluara të drejtësisë tranzicionale në lidhje me DhSLK-në dhe të përdorura për të vlerësuar kornizat ekzistuese të qeverisë dhe për të mbrojtur ndryshime specifike brenda proceseve të drejtësisë tranzicionale ose legjislativave kombëtare për të mbështetur më mirë të mbijetuarit e DhSLK-së.¹³

- Të sigurohet që korniza legjislativë të ofrojë mbrojtje adekuate gjinore, pa asnjë dispozitë diskriminuese, dhe në veçanti që homoseksualiteti dhe aktivitetet e të njëjtit seks të mos kriminalizohen.
- Të sigurohet akses në drejtësi për të mbijetuarit e DhSBGj-së dhe të forcohen përpjekjet për t'i dhënë fund mosndëshkimit.
- Të sigurohet që të gjitha programet e dëmshpërblimit të jenë me fokus te viktimat dhe te ndjeshmëria gjinore.

- Të sigurohet që programet e pajtimit të rrjedhin nga konsultimet e gjera të udhëhequra nga komuniteti nga planifikimi deri në fazat e zbatimit.
- Të intensifikohen programet që synojnë rritjen e ndërgjegjësimit për dhunën seksuale dhe dhunën me bazë gjinore në nivelin bazë.
- Të miratohen masa për fuqizimin e grave dhe mbështetjen e barazisë gjinore dhe përfaqësimit të barabartë si në sektorin publik ashtu edhe në atë privat.
- Të vendoset edukimi gjithëpërfshirës i shëndetit gjinor, seksual dhe riprodhues në shkolla për të nxitur ndërgjegjësimin për shëndetin dhe të drejtat seksuale dhe riprodhuese.
- Të intensifikohen përpjekjet për të siguruar disponueshmërinë e shërbimeve të mjaftueshme të kujdesit shëndetësor seksual dhe riprodhues, të cilat gjithashtu plotësojnë nevojat e grupeve të cënueshme.
- Të intensifikohen përpjekjet për të mbështetur dhe mbrojtur grupet dhe komunitetet e cënueshme sociale si LGBTQIA+.

Shënime fundore

- 1 "Termi "dhunë seksuale e lidhur me konfliktin" i referohet përdhunimit, skllavërisë seksuale, prostitucionit të detyruar, shtatzënisë së detyruar, abortit të detyruar, sterilizimit të detyruar, martesës së detyruar dhe çdo forme tjetër të dhunës seksuale me peshë të krahasueshme që ushtrohet kundër grave, burrave, vajzave ose djemve, që janë të përfshirë drejtpërdrejt ose tërthorazi me një konflikt. Kjo lidhje mund të jetë e dukshme në profilin e autorit, i cili shpesh është i lidhur me një grup të armatosur shtetëror ose jo-shtetëror, i cili përfshin entitete terroriste; profilin e viktimës, e cila shpesh është një anëtar aktual ose i perceptuar i një grupi të pakicës politike, etnike ose fetare ose i shënjestruar në bazë të orientimit seksual ose identitetit gjinor aktual ose të perceptuar; klima e mosndëshkimit, e cila përgjithësisht shoqërohet me rënien e shtetit, pasojat ndërkufitare si zhvendosja ose trafikimi dhe/ose shkeljet e një marrëveshjeje të armëpushimit. Termi përfshin gjithashtu trafikimin e personave me qëllim të dhunës ose shfrytëzimit seksual, kur kryhet në situata konfliktit". Raporti i Sekretarit të Përgjithshëm të Kombeve të Bashkuara për dhunën seksuale të lidhur me konfliktin (S/2019/280).
- 2 Johnson K, Asher J, Rosborough S, et al., "Association of Combatant Status and Sexual Violence With Health and Mental Health Outcomes in Postconflict Liberia", JAMA 2008;300(6):676-690 (2008), <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/182379>.
- 3 Kiss, L., Quinlan-Davidson, M., Pasquero, L., et al., "Male and LGBT survivors of sexual violence in conflict situations: a realist review of health interventions in low-and middle-income countries", Conflict and Health 14, 11 (2020), <https://doi.org/10.1186/s13031-020-0254-5>.
- 4 Asambleja e Përgjithshme e OKB-së, "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law", rezoluta e miratuar nga Asambleja e Përgjithshme, 21 mars 2006, A/RES/60/147, <https://www.refworld.org/docid/4721cb942.html>.
- 5 Vërejtjet e Përfaqësuesit Special të Sekretarit të Përgjithshëm të OKB-së për Dhunën Seksuale në Konflikt: <https://www.un.org/sexualviolenceinconflict/statement/remarks-of-srsg-patten-at-unga76-side-event-preventing-addressing-conflict-related-sexual-violence-as-a-tool-of-war-co-hosted-by-the-office-for-global-womens-issues-us-department-of-state-search-f/>
- 6 Baza e të dhënave të Marrëveshjeve të Paqes, "Final Agreement to End the Armed Conflict and Build a Stable and Lasting Peace", <https://www.peaceagreements.org/wview/1845/Final%20Agreement%20to%20End%20the%20Armed%20Conflict%20and%20Build%20a%20Stable%20and%20Lasting%20Peace>.
- 7 Këshilli për Marrëdhëniet me Jashtë, "Colombia's Civil Conflict", <https://www.cfr.org/background/colombias-civil-conflict>.
- 8 Esther Marina Gallego Zapata, Ruta Pacifica de las Mujeres "Colombia Case Study", [NEED DATE, OFFICIAL TITLE AND URL].
- 9 Ibid.
- 10 OHCHR, "Sri Lanka: Experts dismayed by regressive steps, call for renewed UN scrutiny and efforts to ensure accountability", <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2021/02/sri-lanka-experts-dismayed-regressive-steps-call-renewed-un-scrutiny-and>.
- 11 Huma Haider, "Transitional justice and reconciliation in the Western Balkans: Approaches, impacts and challenges", 25 janar 2021, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/16471>.
- 12 Mjekët për të Drejtat e Njeriut, "Kenya Submission to the United Nations Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences Ms. Dubravka Šimonović", 31 dhjetor 2020, <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/SR/RapeReport/CSOs/166-kenya.pdf>.
- 13 Këto sugjerime për reforma janë marrë nga Women in Liberation and Leadership's "WILL TRRC Shadow Report on SGBV", <https://www.womeninliberation.org/reports>.

